

وقف ابرازی اسلامی برای کاهش فقر در بنگلادش

نویسنده: فویاسل خان

مترجم: فرزانه عالی‌نژادیان

چکیده:

در سه دهه اخیر، کاهش فقر در بنگلادش مورد بحث قرار گرفته است. تا به حال بنگلادش پنج برنامه پنج ساله، یک برنامه دو ساله و یک برنامه PRSP (دستورالعمل راهکار کاهش فقر) سه ساله را برای تسریع رشد اقتصادی و کاهش فقر داشته است. گرچه از میزان فقر کاسته شده، ولی عمق و شدت آن هنوز باقی است. ابزارهایی چون اعتبار خرد (micro credit) و برنامه شبکه امنیتی (safety Net) در کاهش فقر نقش عمده‌ای داشته‌اند، ولی ثابت شده که این دو ابزار در کاهش بی‌عدالتی جهانی درآمد موفق نبوده‌اند. در نتیجه کاهش فقر و بی‌عدالتی در درآمد، راهکار جدیدی را می‌طلبد. در این مورد وقف می‌تواند یکی از ابزارهای ضروری در کنار زکات باشد؛ زیرا تاریخ نشان داده که تحصیل رایگان، کمک هزینه تحصیلی، یتیم‌خانه‌ها، درمان رایگان و مسافرخانه‌ها همه توسط نهاد وقف فراهم شده‌اند.

این مقاله به یک مقدمه و شش بخش تقسیم می‌شود. بخش نخست به تعریف فقر می‌پردازد و تصویری از فقر در کشورهای مختلف جهان را ترسیم می‌کند. بخش دوم راهکارهای کاهش فقر و تأثیر آنها در بنگلادش را بیان می‌کند. بخش سوم به راه‌های کاهش فقر در اسلام و بخش چهارم به نقش اوقاف در کاهش فقر می‌پردازد. نتیجه بحث نیز در بخش پنجم ارائه شده است.

کلیدواژه‌ها:

بنگلادش، کاهش فقر، اسلام، وقف.

مقدمه

بنگلادش بزرگ‌ترین کشور آبرفتی و سومین کشور بزرگ مسلمان، در مرکز آسیای جنوبی واقع شده است. این کشور از سه جهت شمال، غرب و شرق با هند و از جنوب با خلیج بنگال هم‌مرز است.

مساحت آن حدود ۱۴۷/۵۷۰ کیلومتر مربع بوده، ۱۴۴/۲ میلیون نفر جمعیت دارد که دارای بالاترین تراکم جمعیت در دنیاست. نسبت رشد جمعیت ۱/۲۴٪ بوده و در هر کیلومتر مربع ۹۷۷ نفر سکونت دارند. این کشور یکی از فقیرترین کشورهای آسیایی است و متوسط عمر افراد در این کشور ۶۶/۷ سال می‌باشد.

بنگلادش حدود ۱۹۰ سال مستعمره انگلستان بود که در سال ۱۹۷۴ با تقسیم شبه قاره هند به دو ایالت مستقل، یعنی هند و پاکستان، به وجود آمد. بنگلادش نخست استانی از پاکستان به نام پاکستان شرقی بود. سپس در سال ۱۹۷۱ از پاکستان جدا گردید و در جهان به عنوان یک کشور مستقل و آزاد شناخته شد.

چندی بعد بنگلادش به عضویت کشورهای مشترک المنافع، صندوق بین‌المللی پول (IMF)، سازمان کنفرانس اسلامی (OIC) و سازمان ملل متحد درآمد.

این کشور با سیستم پارلمانی اداره می‌شود. بیش از ۸۸/۳۵ درصد جمعیت آن مسلمان، ۱۰/۲٪ هندو، ۰/۶٪ بودایی، ۰/۳٪ مسیحی و ۰/۳٪ از دیگر ادیان هستند.

برای تسریع رشد اقتصادی و کاهش فقر، بنگلادش تا کنون پنج برنامه پنج ساله، یک برنامه دو ساله و یک برنامه سه ساله (PRSP) (دستورالعمل راهکار کاهش فقر) تصویب کرده است. با در نظر داشتن اهداف توسعه هزاره ((MDGS، دولت دستورالعمل راهکار کاهش فقر (PRSP) را تصویب کرد،

بنگلادش در مسیر پایان دومین PRSP، به دنبال جذب سرمایه IMF و بانک جهانی برای کاهش فقر است. برای کاهش فقر، دولت راهکار جذب همکاری سازمان‌های غیر دولتی (NGOS) و بخش خصوصی را با ایجاد حمایت لازم برای فعالیت‌های NGOS اتخاذ کرده است.

موقعیت کشور بنگلادش در قاره آسیا

در نتیجه این فعالیت‌ها بنگلادش پیشرفت قابل توجهی در کاهش فقر داشته و برای موفقیت در کاهش فقر آموزشی، سلامتی و تغذیه ستوده شده است. این کشور توانسته است به سه هدف از اهداف توسعه هزاره (MDGS) نائل شود:

- ۱- رفع تبعیض جنسی در آموزش مقدماتی و تکمیلی؛
- ۲- اطمینان از دسترسی به آموزش مقدماتی؛
- ۳- اطمینان از دسترسی به آب آشامیدنی سالم.

در پنج سال اخیر (۲۰۰۳ تا ۲۰۰۷م) بنگلادش بر طبق گزارش‌های توسعه انسانی UNDP (برنامه توسعه ملل متحد)، رتبه HDI (شاخص توسعه انسانی) را دریافت کرده است. گزارش اداره آمار بنگلادش (BBS) از بررسی درآمد و هزینه خانوار (HIES) در سال ۲۰۰۵ نشان داده که فقر درآمدی رو به کاهش است.

میزان فقر در سطح ملی از ۴۸/۹ درصد در سال ۲۰۰۰ به ۴۰ درصد در سال ۲۰۰۵ رسیده است. با توجه به خط فقر، فقر در سال ۲۰۰۰ و ۲۰۰۵ به ترتیب ۳۴/۳ و ۲۵/۱ بوده است.

علی‌رغم این موفقیت‌ها فقر هنوز هم بزرگ‌ترین مشکل بنگلادش است. در سال‌های ۲۰۰۷-۲۰۰۰، ۸۱/۳ درصد مردم با درآمد ۲ دلار در روز و ۴۹/۶ درصد مردم با درآمد ۱/۲۵ دلار در روز زیر خط فقر زندگی کرده‌اند.

در سال‌های ۲۰۰۶-۲۰۰۰ خط فقر ملی ۴۰٪ بوده است. بنابراین نخست وزیر در بنگلادش، شیخ‌هاسینا، در سخنرانی ضد فقر، فقر را بعنوان بدترین دشمن بنگلادش معرفی کرد و بر کاهش فقر تأکید ورزید.

هر سال بسیاری از برنامه‌های امنیتی برای تغییر درآمد، حفظ حداقل استانداردهای زندگی و انتقال درآمد از غنی به فقر اجرا می‌شود. در طول دو دهه گذشته، دولت بنگلادش برخی از برنامه‌های امنیتی مانند برنامه‌های انتقال پول نقد، انتقال غذا، برنامه‌های اعتباری خرد را برای تولید و اشتغال و موارد دیگر دنبال کرده است، ولی این برنامه‌ها نتوانسته‌اند به طور کامل به هدف خود برسند. اخیراً با توجه به ناکافی بودن برنامه‌های امنیت اجتماعی موجود، برای حمایت اجتماعی از فارغ‌التحصیلان بسیار فقیر و نیز برای بهبود موقعیت اجتماعی اقشار مختلف جامعه، راهنمایی‌هایی برای دست‌اندرکاران توسعه در بنگلادش ارائه شده است.

۲۵٪ کل جمعیت بنگلادش را فقرا تشکیل می‌دهند که بیش از ۵۰٪ آنها تحت پوشش برنامه‌های رسمی امنیتی هستند. بنابراین زمان آن رسیده که به سیستم تأمین اجتماعی کامل و همه‌جانبه‌ای اندیشید. با حفظ مقیاس‌های اجتماعی، در آینده لازم است در مورد راهکار مبارزه با فقر فکری کنیم.

از سوی دیگر، در کنار بخش عمومی و خصوصی در کشورها و جوامع مسلمان، بخش دیگری وجود دارد که از اعضای ضعیف‌تر جامعه حمایت می‌کند و می‌تواند سبب بهبود موقعیت اجتماعی - اقتصادی آنها شود. از آن جمله می‌توان به دو عامل

«زکات» و «اوقاف» اشاره کرد که عاملی برای مبارزه با فقر و ایجاد توسعه اجتماعی برای گروه‌های دارای درآمد کم به شمار می‌روند. اگر ما از زکات و اوقاف به درستی استفاده کنیم، می‌توانند عاملی مؤثر در کاهش فقر باشند. امروزه مؤسسات وقف رشد قابل توجهی ندارند و اگر بخواهیم برای فقرا و نیازمندان کاری انجام دهیم، باید به رونق این مؤسسات بپردازیم. با این حال نمی‌توان شروع جنبش وقف در عرصه جهانی را هم نادیده گرفت.

بر همین اساس، اقتصاددان اسلامی دکتر فهیم خان، زکات و اوقاف را در گروه PRSP (بسته راهکارهای کاهش فقر) قرار داده است. در این مقاله تلاش شده ثابت شود چگونه اوقاف می‌تواند ابزاری مؤثری برای کاهش فقر باشد. در این راستا برخی از مقالات، ژورنال‌ها، گزارش‌ها و موارد منتشره شده UNDP (برنامه توسعه سازمان ملل متحد) بررسی شده است. برای نشان دادن آمار وقف در سال ۱۹۸۶، از سرشماری وقف که سازمان آمار بنگلادش بنا به درخواست وزارت امور دینی انجام داده، استفاده کرده است.

تعریف و مفهوم فقر:

بر طبق تعریف ارائه شده در فرهنگ Webster، وقتی فرد پول یا دارایی‌های مادی به اندازه مناسب یا مورد قبول اجتماع نداشته باشد، فقیر محسوب می‌شود.

این تعریف دو قضیه مهم را در بر دارد:

اولاً تعریف فقر در زمان‌ها و جوامع مختلف متفاوت است: چیزی که از نظر اجتماعی مورد قبول است، در جوامع مختلف مانند مالزی و بنگلادش با هم تفاوت دارد؛

ثانیاً بیشترین تأکید بر توانایی خرید اجناس و کسب خدمات (با پول) یا مالکیت آنها (اموال مادی) است (جلیل ۲۰۰۷).

در فرهنگ اقتصادی، «فقر» چنین تعریف شده است: «موقعیتی که نیازهای مادی

افراد در کمترین حد برآورده می‌شود». فقر را می‌توان با برخی از مقیاس‌های مطلق (درآمد کمتر از سطح حداقل)، یا به صورت نسبی (مثلاً تعداد ۱۰ درصد از فقیرترین خانوارها) تعریف کرد. فقر نه تنها به دلیل کم بودن درآمد پدید می‌آید، بلکه بالا بودن نیازهای برخی از اقشار کم درآمد هم می‌تواند یکی از دلایل اصلی فقر باشد (بانوک باکستر، دیویس ۱۹۹۸).

تعریف بانک جهانی از فقر چنین است: محرومیت غیرقابل قبول انسان از فرصت‌های اقتصادی، آموزش، سلامت، تغذیه و فقدان قدرت و امنیت.

آمارتیا سن، برنده جایزه نوبل ۱۹۹۸ در اقتصاد، قبلاً فقر را موقعیتی دانسته بود که در آن مردم برای انجام برخی از خواسته‌های خود، فاقد منابع اقتصادی باشند. او در کتاب خود با عنوان **بی‌عدالتی اقتصادی** (۱۹۹۷) می‌گوید وقتی فرد نتواند کارهای ارزشمند از نظر خود را انجام دهد، سبب می‌شود به نوعی زندگی دچار شود که مطلوب او نیست اما فعلاً با آن دست و پنجه نرم می‌کند. دامنه این نرسیدن به اقدامات ارزشمند، از تغذیه کافی تا توانایی مشارکت در زندگی اجتماعی را پوشش می‌دهد. بر اساس این نظریه، او فقر را «محرومیت از قابلیت‌ها» می‌داند؛ یعنی آنکه فرد نتواند کارهایی را که لایق آنهاست انجام دهد.

این مفهوم دارای دو جنبه است: یک جنبه مربوط به جریان فیزیکی، اجتماعی و روان‌شناسانه است که لیستی از تمایلات و آرزوها را ارائه می‌کند. جنبه دیگر مربوط به جریان‌های فردی و محیط اجتماعی است که سبب محدودیت پیشرفت می‌شود. در جامعه مدنی نیاز اصلی فرد غذا و محدودیت اصلی او مکان است. در اقتصاد مدرن، نیازها، امیال و تمایلات گسترده‌تر بوده و محدودیت اصلی فرد پول است. مثلاً دیگر رهایی از گرسنگی هدف نیست، بلکه توانایی تغذیه مناسب به عنوان هدف باید در نظر گرفته شود.

محمد یونس برنده جایزه صلح نوبل ۲۰۰۶ فقر را به «جدایی» تعریف می‌کند. جدایی لزوماً به معنای جدایی جغرافیایی نیست، بلکه می‌تواند یک جدایی اجتماعی

یا جدایی از یک جریان غالب معرفی شود.

بر اساس نظر او فرد پول را قرض می‌کند چون پول ندارد؛ و واقعیت این است که نمی‌تواند پول را قرض کند مگر اینکه قدرت پرداخت آن را داشته باشد. در سیستم مالی خرد میلیاردها نفر بدون دسترسی به مؤسسات مالی می‌توانند فرصت مشارکت در اقتصاد را داشته باشند. بنابراین مانع جدایی به خوبی رفع شده است.

البته مفهوم فقر از دایره تاریخ و فرهنگ خارج نیست و یکی از اشکالات ساختاری جوامع محسوب می‌شود، اما به دلیل تأثیر فقر در توزیع منابع در داخل و خارج از جوامع، از آن به عنوان مفهومی سیاسی یاد می‌شود (جلیل، ۲۰۰۷).

فقر از دیدگاه جهانی و سازمان کنفرانس اسلامی(OIC):

مبارزه جهانی برای کاهش تعداد فقرای دارای درآمد کمتر از یک دلار در روز، در کشورهای در حال توسعه سبب شده که این تعداد برای ۱/۲ میلیارد نفر از شش میلیارد جمعیت در سال ۱۹۹۰ به یک میلیارد نفر در سال ۲۰۰۲ برسد. براساس این نسبت‌ها، وجود فقر در جهان در حال توسعه از ۲۸٪ در سال ۱۹۸۷ به ۲۴٪ در سال ۱۹۹۸ رسیده است و این کاهش حتی می‌تواند تا ۲۰٪ هم برسد. این کاهش کمتر از نسبت پیش‌بینی شده لازم برای رسیدن به هدف توسعه بین‌المللی یعنی «کاهش فقر درآمندی» تا سال ۲۰۱۵ است.

برخلاف شاخص‌های جهانی، از یک میلیارد نفری که در ۳۱ کشور عضو OIC زندگی می‌کنند، ۴۰۰ میلیون نفر در فقر مطلق به سر می‌برند. به عنوان مثال ۴۰٪ افراد فقیر جهان در کشورهای مسلمان به سر می‌برند. به بیان دیگر، میزان فقر در این ۵۶ کشور عضو OIC دو برابر میانگین در کشورهای پیشرفته است.

اخیراً شاخص توسعه انسانی (HDI) در سال ۲۰۰۷، برای ۱۸۲ کشور محاسبه شده است. باید توجه کرد که نتایج HDI بر اساس داده‌های به‌دست آمده در سال

۲۰۰۷ تأثیر بحران اقتصادی را که بر پیشرفت توسعه منابع انسانی در بسیاری از کشورهای جهان موثر است نشان نمی‌دهد. این کشورها به چهار گروه تقسیم می‌شوند: کشورهایی با توسعه منابع انسانی بسیار زیاد، زیاد، متوسط و کم. سه گروه اول مربوط به کشورهای غیرمسلمان و گروه آخر مربوط به کشورهای مسلمان است که می‌تواند موقعیت متزلزل اقتصادی کشورهای اسلامی را نشان دهد. در میان ۳۰ کشور برتر از نظر توسعه بسیار زیاد منابع انسانی، یک کشور مسلمان دیده می‌شود (برونئی دارالسلام)، در صورتی که در میان ۲۴ کشور با توسعه منابع انسانی کم، ۱۴ کشور مسلمان وجود دارد. توزیع کشورها در جدول ۱ آمده است.

جدول ۱: مقایسه عملکرد HDI در کشورهای مسلمان و غیر مسلمان

گروه	کل کشورها		کشورهای غیر مسلمان		کشورهای مسلمان	
	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد
HD بسیار زیاد	۳۸	۱۰۰	۳۴	۸۹/۴۷	۴	۱۰/۵۳
HD زیاد	۴۵	۱۰۰	۳۶	۸۰	۹	۲۰
HD متوسط	۷۵	۱۰۰	۴۸	۶۴	۲۷	۳۶
HD کم	۲۴	۱۰۰	۱۰	۴۱/۶۷	۱۴	۵۸/۳۳
جمع	۱۸۲	۱۰۰	۱۲۸	۷۰/۳۳	۵۴	۲۹/۶۷

در پنج ایالت پر جمعیت اندونزی، پاکستان، بنگلادش، نیجریه و مصر، با جمعیت کل معادل ۷۸۴ میلیون نفر، ۲۲۱ میلیون نفر زیر خط فقر زندگی می‌کنند و فقر در این کشورها ۲۸٪ درصد گزارش شده است.

در چهارده ایالت از گروه کشورهای دارای توسعه منابع انسانی کم با جمعیت ۱۶۵ میلیون نفر، ۵۰٪ آنها یعنی حدود ۸۵ میلیون نفر زیر خط فقر هستند و با مشکلات زیادی مواجهند. این کشورها در مسیر مبارزه با فقر گام بر می‌دارند و نیاز مبرم به کمک دارند.

پانزده ایالت که بیشتر آنها در خاورمیانه واقع شده‌اند و مالزی و برونئی را

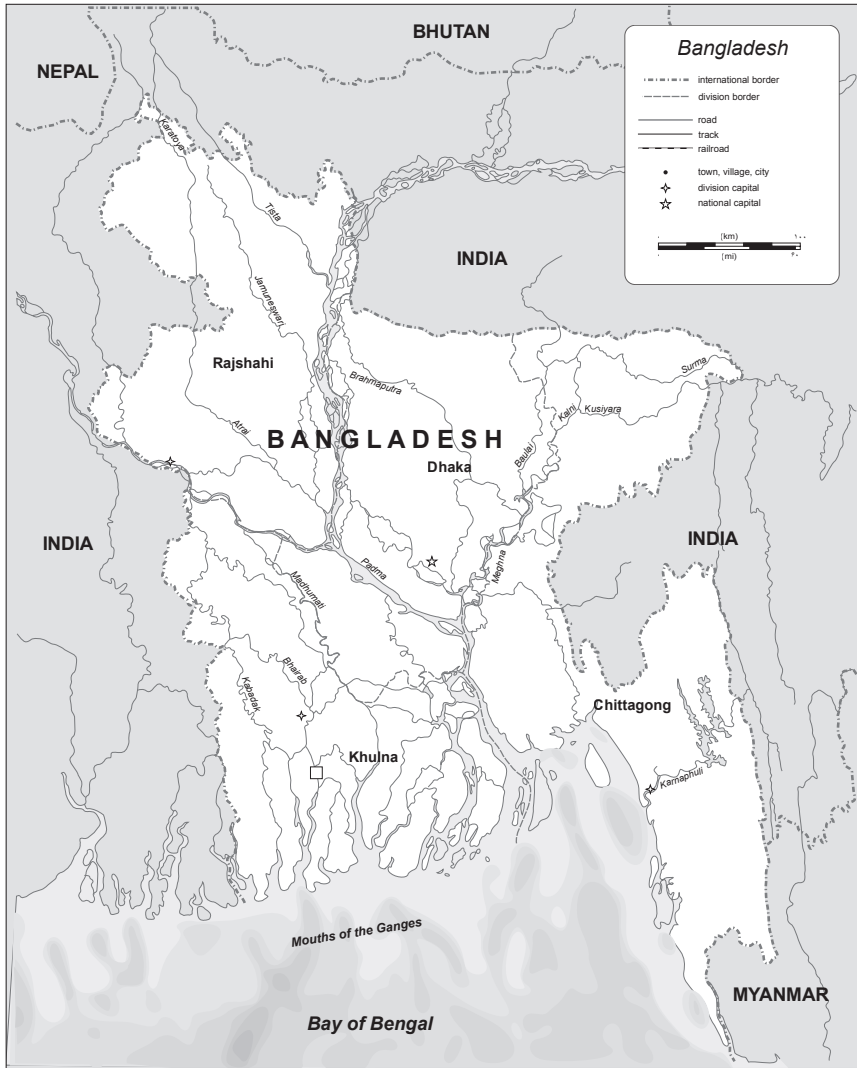
هم شامل می‌شوند، نسبتاً در رفاه بوده، مشکل جدی با فقر ندارند. برخی از این کشورهای ثروتمند، شاخص‌های ضعیف توسعه منابع انسانی را دارند و لازم است سیاست‌گذاران به آن توجه بیشتری داشته باشند.

چهره اقتصادی بنگلادش:

گرچه مکرراً گفته شده که سطح فقر رو به کاهش است، ولی واقعیت چیز دیگری است. در کشوری مانند بنگلادش، در هیچ حوزه‌ای نسبت فقر و تعداد کل فقرا به صورت متناظر بررسی نشده است؛ زیرا میان نسبت فقر و تعداد افراد فقیر تفاوت معناداری وجود دارد. از این روست که با در نظر گرفتن تعداد جمعیت کل، فقر افزایش می‌یابد، ولی از نظر آماری، نسبت فقر سالی ۱٪ کاهش می‌یابد، حال آنکه واقعاً کاهش فقری دیده نمی‌شود. بر طبق بررسی درآمد و هزینه‌های سرانه خانوارها (HIES) که هیأت آمار بنگلادش (BBS) در سال ۲۰۰۵ انجام داده است، شمار افراد فقیر ۵۶ میلیون نفر گزارش شده که از این تعداد ۴۲/۱ میلیون نفر در فقر کامل به سر می‌برند (با درآمد کمتر از ۱ دلار در روز). در سال ۹۱-۱۹۹۰، تعداد افراد فقیر در بنگلادش ۵۱/۶ میلیون نفر بوده و در سال ۹۶-۱۹۹۵ و ۲۰۰۰ این تعداد به ترتیب به ۵۵/۳ و ۵۵/۸ میلیون نفر رسیده است.

یکی از دلایل اصلی افزایش نسبت فقر در بنگلادش تفاوت درآمدهاست. بر طبق ضریب گینی (Gini)، نسبت تفاوت درآمد ۰/۴۶ است و تفاوت درآمد میان فقیر و غنی رو به افزایش است. بر طبق گزارش شاخص فقر بنگلادش در ۲۰۰۵ که هیأت آمار تهیه کرده است، در سال ۱۹۹۰ در آمد بیش از ۵٪ افراد ثروتمند، ۱۸ برابر در آمد افراد فقیر بوده و در سال ۲۰۰۵ این تفاوت به ۸۴ برابر رسیده است.

در بنگلادش توزیع زمین ناعادلانه است و فقر بر اساس مالکیت زمین شدید است. در سال ۲۰۰۵، محاسبه فقر بر اساس کاربری زمین برای خانوارهای بدون زمین ۴۶/۳ درصد، برای مالکان کمتر از ۰/۰۵ آکر ۵۶،۴ درصد و برای مالکان

وقف، انباری اسلامی برای کاهش فقر در بنگلادش

کشور بنگلادش و همسایگان

۰/۴۹-۰/۰۵ آکر ۴۴/۹ درصد است. در سال ۲۰۰۵، محاسبه HCR با مالکیت زمین و با استفاده از خط فقر پایین تر برای مالکان زمین به متر از ۲۰۰۰-۲۰۰،۶۰۰۰۰-۲۰۰۰، ۲۰۰۰-۱۰۰۰۰-۶۰۰۰۰، ۳۰۰۰۰-۱۰۰۰۰۰ و بیش از ۳۰۰۰۰ متر مربع به ترتیب ۲/۳۹، ۲/۲۸، ۸/۲۰، ۲/۱۱، ۷/۱ و ۱/۷ درصد بوده است. بنابراین نتیجه می گیریم که پیشرفت کاهش فقر در کشور، بدون توسعه دارایی کشاورزان رؤیایی محال است.

راهکارهای کاهش فقر در بنگلادش:

سیاست‌های کاهش فقر به دو گروه عمده تقسیم می‌شود: سیاست‌های غیر مستقیم و مستقیم.

۱- سیاست‌های غیر مستقیم

سیاست‌های غیر مستقیم سیاست‌هایی بی‌طرفانه هستند و برای همه افراد فقیر سودمندند، اگرچه سود حاصل از سرمایه‌گذاری‌ها به صورت تدریجی به دست می‌آید. رشد زیاد اقتصادی به تنهایی نمی‌تواند به کاهش فقر کمک کند، بنابراین لازم است سیاست‌ها فرمول‌بندی شود تا از توزیع عادلانه درآمد و فرصت‌ها اطمینان حاصل شود. افزایش ظرفیت‌های اقتصادی برای فقرا در افزایش و حفظ رشد اقتصادی پایدار لازم است. بهبود درآمدهای واقعی فقرا پتانسیل رشد قابل توجهی دارد؛ زیرا بخش اعظمی از جمعیت از آن سود می‌برند. افزایش درآمد فقرا باعث افزایش رشد بازار داخلی می‌شود و در نتیجه رشد دیگر بخش‌های اقتصادی را به همراه دارد. برای اقشار کم درآمد، راهکار بهبود کاهش فقر از اهمیت خاصی برخوردار است.

۲- سیاست‌های مستقیم

سال‌هاست که در بنگلادش برای کاهش فقر از سیاست‌های مستقیم یا برنامه‌های گروه‌مدار برای فقرا، از جمله «برنامه‌های امنیت اجتماعی» استفاده شده است. برنامه‌های امنیت اجتماعی شامل برنامه‌های انتقال پول نقد، برنامه‌های انتقال غذا، کمک‌های مالی برای کاهش فقر، اعتبارات جزئی برای فقرا و برنامه توسعه ساختاری است. با اینکه هر سال بودجه اختصاص یافته به این برنامه‌ها افزایش می‌یابد، ولی مدارک حاکی از آن است که شکاف بزرگی بین اهداف برنامه‌های امنیت اجتماعی و اجرای آنها وجود دارد. بنا به دلایل زیر این روش‌ها کارآمد نبوده‌اند:

• برنامه‌های امنیت اجتماعی را مسئولان دولتی اجرا می‌کنند. بیشتر مسئولان در رشوه دست دارند. بر طبق گزارش پایگاه اطلاعاتی رشوه، در سال ۲۰۰۵ در بنگلادش حدود ۷۱/۹٪ مسئولان و کارمندان دولتی رشوه می‌گرفته‌اند؛ این برنامه‌ها به جای افزایش قابلیت‌های فقرا، بیشتر بر پرداخت‌های یک طرفه تأکید دارند؛

• این برنامه‌ها بر خلاف برنامه‌های کمک‌های خارجی تداوم ندارند؛

• مسئولان محلی کمک‌های جنسی مانند برنج، گندم و عدس را از طریق کارت‌های تغذیه‌ای اقشار آسیب‌پذیر (VGF) می‌دزدند؛

• تقریباً ۵۰٪ از دریافت‌کنندگان موجب در مدرسه دغل‌باز هستند و با تبانی با معلمان شیاد، با زیرکی موجب دریافت می‌کنند؛

• در حمل و نقل و توزین مواد توزیعی، بی‌نظمی‌هایی وجود دارد؛

• شکاف اطلاعاتی میان دریافت‌کنندگان و مسئولان وجود دارد؛

• دولت در انتخاب برنامه‌های مؤثر ناتوان است.

در دهه گذشته، برای کاهش فقر بخش‌های شبه دولتی و بسیاری از سازمان‌های غیر دولتی بزرگ و کوچک، جهت تأمین اعتبار برای فقرا و افزایش فرصت‌های خوداشتغالی و درآمد، بر توسعه سیستم اعتباری ضمانتی تأکید داشته‌اند. در این میان می‌توان به بانک گرامن (GB)، هیأت توسعه روستایی بنگلادش (BRDB)، کمیته پیشرفت روستایی بنگلادش (BRAC)، پروشیکا و انجمن پیشرفت اجتماعی (ASA) اشاره کرد که توسط سازمان‌های مهم اداره می‌شوند. به علاوه، بانک اسلامی بنگلادش بر اساس برنامه‌های اسلامی اعتباری خود با عنوان طرح توسعه روستایی (RDS) فعالیت می‌کند. مؤسسات اعتباری خرد با مسائل متعددی مواجه هستند:

• بستانکاران برای سرمایه‌گذاری و پرداخت اولین قسط که درست یک هفته پس از گرفتن اعتبار است فرصت چندانی ندارند؛

• افراد براساس نوع مصرف، از اعتبارات استفاده می‌کنند؛

- برنامه مشخصی برای برآوردن تقاضای مصرفی اقشار کم درآمد وجود ندارد؛
- ارائه‌دهندگان اعتبار خرد همیشه بر بستانکار فشار می‌آورند و بستانکاران همیشه از نظر روانی و فیزیکی تحت فشار و سختی هستند.

راه‌های کاهش فقر در اسلام:

بر طبق نظر پروفیسور ابوالحسن صادق (۱۹۹۷)، هر گونه طرح ریشه‌کنی فقر بر طبق بررسی دلایل فقر است. در سطح کلان، دو دلیل احتمالی برای فقر وجود دارد:

اولین دلیل سطح پایین تولید خالص ملی (GNP)، و دومین دلیل توزیع ناعادلانه در آمد است. در سطح میکرو (خرد)، فقر بر اساس چند عامل ایجاد می‌شود: بیکاری، عقب‌ماندگی ذهنی یا متولد شدن در خانواده‌ای فقیر؛ از این رو فرد فقیر از فرصت‌های عادلانه اجتماعی محروم می‌شود.

کارادای در کتابش با عنوان کاهش فقر در اسلام به سه راه حل اسلامی برای کاهش فقر اشاره کرده که به شرح زیر است:

- اولین روش روش خودمسئولیتی است: اگر فردی توانایی و فرصت کار کردن را داشته باشد، باید برای امرار معاش کار کند. وظیفه جامعه و کشور هم این است که در امر آموزش و تأمین مالی برای یافتن شغل مناسب، فرد را یاری کنند.

- دومین روش مربوط به امت مسلمان است: آنهایی که وظیفه دارند امنیت مالی را برای فقرا فراهم کنند. سیستم مذکور به صورت‌های زیر اجرا می‌شود:

- کمک مالی به بستگان نزدیک؛

- رعایت حقوق همسایگان؛

- پرداخت زکات؛

- پرداخت حق مقرر شده بر ثروت مانند كفاره که توسط افراد داوطلب پرداخت

می‌شود؛

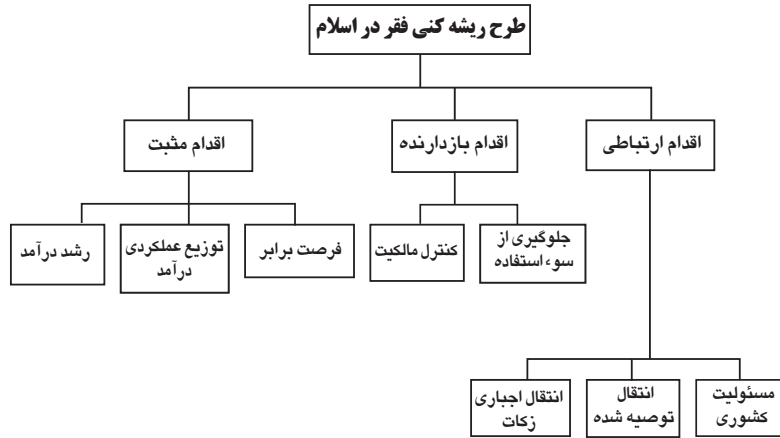
- پرداخت موقتی یا دائمی صدقه مانند سیستم وقف.
- سومین روش مربوط به مسؤولان مسلمان است: مسؤولان دینی در کمک به بیچارگان و افرادی که در قلمرو اسلامی زندگی می کنند و درآمدی ندارند پیشقدم هستند. منابع کمک‌های مسؤولان به صورت زیر است:
 - زکات: منبع پایدار خزانه کشور اسلامی در کاهش فقر؛
 - یک پنجم از غنیمت، خراج، جزیه، ثروت بدون وارث و غیره؛
 - تحمیل مالیات بر دارایی، به شرط اینکه مقدار زکات و منابع دیگر در جهت کاهش فقر کافی نباشد.
- برای اجرای موفق برنامه کاهش فقر و با در نظر گرفتن موارد ذکر شده، سیاست‌های زیر را باید دنبال کرد:
 - ۱- افزایش تولید خالص ملی با طرح توسعه اقتصادی عملی و موثر؛
 - ۲- دسترسی به عدالت در توزیع درآمد؛
 - ۳- ایجاد فرصت‌های مساوی برای افراد جامعه به منظور بهبود شرایط اقتصادی گروه‌های محروم جامعه؛
 - ۴- تشخیص پیامدها در یک موقعیت خاص.
- روش اسلامی کاهش فقر بر اساس سه اقدام زیر صورت می‌گیرد:
 - ۱- اقدامات مثبت که عبارت است از: الف. رشد درآمد؛ ب. توزیع عملی درآمد؛ ج. ایجاد فرصت‌های یکسان؛
 - ۲- اقدامات بازدارنده: در اقتصاد اسلامی اقدامات بازدارنده به گونه‌ای از اقدامات گفته می‌شود که مانع از انحصار ثروت در دست قشر خاصی از جامعه بشود. این اقدامات عبارت است از: الف. کنترل مالکیت؛ ب. جلوگیری از سوء استفاده.
 - ۳- اقدامات اصلاحی: سبب ایجاد حالات مختلف برای انتقال ثروت می‌شود تا ثروت در میان ثروتمندان متمرکز نشود که شامل موارد ذیل است:
 - الف. انتقالات اجباری: زکات

ب. انتقالات توصیه شده: صدقه

ج. مسئولیت حکومتی: تامین نیازهای اساسی

شکل زیر به صورت اجمالی به موارد ذکر شده می پردازد.

شکل ۱: طرح کاهش فقر در اسلام

راهکارها و سیاست‌های کاهش فقر چند بُعدی هستند. یکی از آنها صدقه است

که یکی از این موارد را شامل می‌شود:

الف. صدقه اجباری: زکات و فطریه؛ ب. صدقه اختیاری: صدقه؛ ج. صدقه

دائمی: وقف.

صدقات اجباری و اختیاری با استفاده از روش توزیع مجدد، به حل معضل فقر

می‌پردازند، در حالی که وقف می‌تواند برای افزایش توانایی فقرا در مشارکت و

دسترسی به تسهیلات آموزشی، سلامتی، فیزیکی و غیره استفاده شود. از بین سه

اقدام ذکر شده برای کاهش فقر، نهاد «وقف» امکانات زیر را فراهم می‌کند:

۱- بهبود شرایط بر اساس جنبه‌های غیر درآمدی؛ مانند: سلامتی، آموزش و

غیره؛

۲- افزایش امکان دسترسی به تسهیلات فیزیکی، منابع و استخدام؛

مفهوم اقتصاد اسلامی
نشر الکرمان
۱۳۹۰

در نتیجه، نهاد وقف می‌تواند با یک روش جامع و جدید به خوبی به حل معضل فقر پردازد.

وقف به عنوان ابزاری اسلامی در کاهش فقر

دانشمندان مختلف اسلامی در صدد هستند تا بر اساس وقف، مدل‌هایی را ارائه کنند که نهادهای اسلامی را قادر سازند بهتر و بیشتر از پیش با مشکل فراگیر فقر مبارزه کنند. در طی سال‌های اخیر، حوزه وقف متنوع شده و پیشرفت کرده است. قبل از بحث در مورد نقش وقف در کاهش فقر، به اختصار به معرفی وقف و مشخصه‌های آن پرداخته می‌شود.

۱- تعاریف غیر حقوقی از وقف:

وقف یک واژه عربی است و جمع آن اوقاف می‌باشد. بر اساس نظر احمد (۱۹۹۸)، در زبان انگلیسی هیچ کلمه یا عبارتی وجود ندارد که مفهوم اسلامی و معنای وقف را به معنای صحیح کلمه نشان دهد. بنابراین به جای اینکه سعی شود معنای معادلی برای آن استفاده شود، بهتر است در ترجمه از همان کلمه وقف استفاده شود.

از دیدگاه‌های گوناگون می‌توان معانی زیر را برای کلمه وقف عنوان کرد:

- از نظر زبان‌شناسی: وقف به معنای منع جابجایی، انتقال یا تبادل چیزی است (رِیسونی، ۲۰۰۱: ص ۱۳).

- از نظر نحو: به معنای توقیف یا منع (بولی، ۲۰۰۱: ص ۶۲)؛
- از نظر حقوقی: به معنای عدم قابلیت انتقال مالکیت اموال برای استفاده در جهت یک یا چند هدف خیرخواهانه برای یک بار یا همیشگی (همان).
- از دیدگاه شریعت: وقف به معنای حبس مال (دارایی) و جلوگیری از مصرف آن با نیت کار خیر یا بشردوستانه به منظور استفاده دائمی آن است.
- تعریف ابن قدامه (فقیه حنبلی): ارث گذاشتن اموال و هدیه کردن ثمره آن (ریسونی، ۲۰۰۱: ص ۱۴).

۲- تعریف حقوقی از وقف:

برخی از تعاریف مهم وقف در زیر عنوان شده است:

- دکتر منذر کھف وقف را این گونه تعریف می کند: وقف یک دارایی بخشیده شده دائمی است تا وقتی که اصل آن حفظ شود. حفظ اصل دارایی یا بستگی به ماهیت آن دارد - مانند وقف زمین - یا با ترتیب و شرایط عنوان شده توسط واقف مرتبط است.

• ابن عبدالبرّ در تعریف وقف می گوید: وقف وقتی است که مالک آنچه را مربوط به درآمد، میوه، محصولات یا املاک و مستغلات اوست به نحو دلخواه خود می بخشد. این کار با هدف کسب رضایت خداوند انجام می شود. مال موقوفه قابل فروش و

واگذاری نیست و به ارث هم نمی رسد.

- بر اساس گزارشی که در سال ۱۹۸۶ درباره دارایی های وقفی ارائه شده است، وقف اموال، زمین یا

دیگر اموال غیر منقولی را شامل می‌شود که به انواع فعالیت‌های فردی و اجتماعی فرد یا گروهی از افراد یا سازمان‌هایی که فاقد درآمد هستند، اختصاص می‌یابد.

۳- انواع وقف

اقتصاددان برجسته اسلامی منذر کھف به سه نوع وقف اشاره کرده است:
۱- وقف دینی: مساجد و املاک و مستغلاتی که از نظر درآمدزایی برای تأمین هزینه‌های نگهداری و امورات مساجد محدودیت دارند در زمره وقف دینی قرار

وقف، ابزاری اسلامی برای کاهش فقر در بنگلادش

می‌گیرند. در هر جامعه مذهبی، وقف دینی باعث افزایش رفاه اجتماعی می‌شود؛ زیرا به برآوردن نیازهای دینی مردم کمک می‌کند و باعث کاهش هزینه مستقیم تأمین خدمات مذهبی برای نسل‌های آینده می‌گردد.

۲- وقف بشردوستانه: هدف از آن حمایت از فقرا و جامعه و اقدامات بشردوستانه است؛ مانند: رفاه عمومی فقرا و نیازمندان، کتابخانه‌ها، تحقیقات علمی، آموزش، خدمات بهداشتی، مراقبت از جانوران و محیط زیست، اجاره مکان برای مشاغل

کوچک، پارک‌ها، جاده‌ها، پل‌ها، سدها و غیره.

۳- وقف اولاد یا خانواده: این وقف کمی پس از وفات پیامبر (ﷺ) در دوره حکومت عمر (۶۴۵-۶۳۵) شروع شد. در این حالت، درآمدهای

حاصل از وقف ابتدا باید به فرزندان و اولاد واقف داده شود و مازاد آن به فقرا اختصاص داده می‌شود.

۴- ابعاد جدید وقف:

اخیراً انواع جدیدی از وقف ایجاد شده که شامل وقف نقدی و وقف معنوی است.

الف - وقف نقدی:

در گذشته وقف ساختمان و زمین عمومی‌ترین نوع وقف بود، ولی امروزه وقف پول نقد متداول شده است؛ زیرا انعطاف‌پذیر بوده، سبب توزیع سود حاصل از وقف بین فقرا در هر جا می‌شود. وقف نقدی برای اولین بار در دوره عثمانی در مصر ایجاد شد. سپس پروفیسور منان وقف نقدی را در بنگلادش از طریق بانک سرمایه‌گذاری اجتماعی محدود (SIBL) تعمیم داد. SIBL برای جمع‌آوری پول از ثروتمندان و توزیع مدیریت‌شده آن در میان فقرا گواهی وقف نقدی صادر می‌کند (مازیتا، تصرف و تلاگا، ۲۰۰۰).

در سال‌های اخیر برخی از ثروتمندان روی وقف نقدی سرمایه‌گذاری کرده‌اند

تا بر اساس قانون دانشگاه خصوصی در سال ۱۹۹۲ (صادق، ۲۰۰۰) دانشگاه‌های خصوصی تأسیس کنند. یک سازمان هم با عنوان مؤسسه علوم اجتماعی (SSI) توسط وقف پول نقد ایجاد شده است. این سازمان سه نوع سرمایه دارد:

۱- سرمایه وقفی (وقف نقدی) که همه پول در بانک اسلامی سرمایه گذاری شده،

بر مبنای مضاربه عمل می‌شود. سود حاصل از این سرمایه گذاری صرف اهداف اسلامی در SSI می‌شود.

۲- سرمایه عمومی و سودی است که می‌تواند هزینه اجرایی فعالیت‌های SSI را تأمین کند.

۳- سرمایه گذاری ضعیف زکات که توسط SSI پرداخت می‌شود و صرف کمک به فقرا به ویژه دانش آموزان فقیر می‌شود.

بنابراین وقف نقدی می‌تواند سوییجه جدیدی را به فعالیت‌های خیر خواهانه در بنگلادش بیفزاید (صادق، ۲۰۰۰).

ب - وقف معنوی:

یکی دیگر از پیشرفت‌های مهم وقف در بنگلادش وقف معنوی است که شامل کپی

رایت کتاب‌ها می‌شود. حداقل دو نمونه از این وقف در کشور بنگلادش وجود دارد:

۱- تراست خیرون پراکاشانی (Khairun Prokashani):

۲- تراست انتشارات دینی (Publication Deeni)

تراست خیرون پراکاشانی وقفی است که توسط عبدالرحیم یکی از فقهای مشهور بنگلادش ایجاد شده و سود حاصل از حق کپی رایت کتاب‌هایش را به همسر و فرزندان‌ش بخشیده است.

وقف انتشارات Deeni نوع دیگر وقف معنوی است که فقیهی به نام محمد عبدالخالق آن را پایه‌گذاری کرده و کپی رایت همه کتاب‌هایش را وقف کرده است.

۵- مشخصات برجسته وقف:

الف - تداوم:

تداوم به این معناست که وقتی یک دارایی که اغلب از اموال غیر منقول (مستغلات) است وقف می‌شود، تا ابد به صورت وقفی می‌ماند و فقط با تصمیم دادگاه می‌توان اموال موقوفه را با اموال دیگری با همان ارزش مبادله کرد. در صورت اجرای این تبادل، اموال جدید باید همان منظور و ماهیت قبلی را داشته باشند.

ب - اجرای شرایط واقف:

وقف عملی داوطلبانه و خیرخواهانه است و شرایط مشخص شده توسط واقف باید کاملاً اجرا شود. به علاوه شرایط بانی وقف تا وقتی که قابل اجراست نباید توسط مدیریت یا دادگاه تغییر کند. اگر هدف وقف عملی نباشد، درآمد حاصل از وقف باید صرف هدفی شود که به هدف مورد نظر نزدیک است؛ و اگر نبود لازم است سود حاصله بین فقرا و نیازمندان تقسیم شود.

وقف به عنوان یک ابزار اسلامی با زکات و دیگر اعمال خیرخواهانه مانند صدقه و فطریه متفاوت است. جدول زیر به مقایسه اعمال خیرخواهانه اسلامی پرداخته است:

صدقه	زکات	وقف	ویژگی اصلی
اختیاری	اجباری	اختیاری	ماهیت
هر مقدار	مقدار ثابت	هر مقدار	نسبت
گروه هزینه‌های متغیر: بر اساس نظر اهداکننده	برای هشت گروه ثابت صرف می‌شود.	گروه هزینه‌های متغیر: بر اساس نظر اهداکننده	مقوله (دسته)
معمولاً یک ساله است.	معمولاً یک ساله است.	معمولاً به صورت سرمایه است.	صرف شدن
معمولاً سرمایه‌گذاری نمی‌شود؛ باید در حد امکان سریع پرداخت شود.	معمولاً سرمایه‌گذاری نمی‌شود؛ باید در حد امکان سریع پرداخت شود.	سرمایه‌گذاری روی دارایی اجتماعی و اقتصادی	سرمایه‌گذاری
هر فردی می‌تواند پرداخت کند.	پرداخت آن توسط دین مشخص شده است.	اهداکننده باید عاقل و بالغ باشد.	حکومت دینی: پرداخت
متولی لازم نیست.	متولی لازم نیست.	باید متولی تعیین شود.	متولی
هیچ مدرکی لازم نیست.	هیچ مدرکی لازم نیست.	هیچ مدرکی لازم نیست.	مدرک
معمولاً همیشه نیست.	معمولاً همیشه نیست.	همیشه‌گی است و پاداش آن مستمر است.	صدقه جاریه
سرمایه پایه محسوب نمی‌شود.	سرمایه پایه محسوب نمی‌شود.	باعث ایجاد سرمایه پایه برای توسعه پایدار جامعه می‌شود.	سرمایه پایه
بدون توجه به هر نوع عقیده‌ای صرف همه افراد می‌شود.	فقط صرف مسلمانان می‌شود.	بدون توجه به هر نوع عقیده‌ای صرف همه افراد می‌شود.	موارد استفاده
همیشه قابل پرداخت است.	معمولاً در رمضان پرداخت می‌شود.	همیشه قابل پرداخت است.	زمان پرداخت
شامل هر نوع دارایی می‌شود.	معمولاً نقدی یا به صورت سهام است.	شامل هر نوع دارایی می‌شود؛ از جمله: پول نقد، زمین، سکه و جواهرات	نحوه پرداخت

۶- تاریخچه وقف در بنگلادش و گزارش سرشماری وقف:

جمعیت مسلمان بنگلادش بسیار مذهبی بوده و وابستگی زیادی به مؤسسات و فرهنگ اسلامی دارند. این ویژگی‌ها در نواحی غربی بنگلادش به دلیل نفوذ و عاظ و علمایی که در زمینه‌های دینی کار می‌کنند بیشتر است.

بنگلادش از قدیم در زمینه وقف بسیار غنی بوده است و هنوز هم وقف در این کشور ادامه دارد. بسیاری از مؤسسه‌ها در زمینه آموزش مذهبی و دینی، سرپرستی یتیم‌خانه‌ها، بیمارستان‌ها و دیگر مراکزی که توسط سرمایه وقف ایجاد شده است فعال هستند. برخی از مؤسسات وقفی در دوره استعمار بریتانیا تأسیس شدند و هنوز هم به کار خود ادامه می‌دهند. نقش اوقاف در بخش آموزش مهم است. بیش از ۸۰۰۰ مؤسسه آموزشی وقفی وجود دارد. به علاوه بیش از ۱۲۰۰۰ مسجد وجود دارد که در آموزش دینی شرکت دارند. بسیاری از آنها تحت نظارت هیأت آموزشی مدرسه‌ای بنگلادش هستند. در نتیجه دانش‌آموزان این مدارس به راحتی می‌توانند وارد دانشگاه‌های ملی شوند.

۷- ارزیابی نقش وقف در کاهش فقر:

در صورتی که فعالیت‌های رفاهی و اجتماعی مؤسسات وقفی افزایش یابد، آنها می‌توانند نقش مهمی را در کاهش فقر ایفا کنند، ولی با توجه به عدم وجود اطلاعات منسجم در مورد این مؤسسات و تشخیص مؤسسات اوقاف که می‌توانند در ریشه‌کنی فقر کارآمدی داشته باشند، ارزیابی پتانسیل اوقاف در کاهش فقر امری بسیار مشکل است. وقف می‌تواند با دو ماهیت صورت گیرد: دینی و بشردوستانه. وقف بشر دوستانه هم دو گروه ذی‌نفع دارد: اعضای خانواده و جامعه؛ که تنها وقف بشردوستانه برای جامعه است که در ریشه‌کنی فقر مؤثر است.

تعداد این مؤسسات وقفی محدود است. بنابراین وقف در بنگلادش نقش مستقیمی در کاهش فقر ندارد.

در مقابل وقف از مجرای غیر از مجرای مؤسسات، به صورت غیر مستقیم نقش مهمی را در کاهش فقر ایفا می‌کند؛ زیرا بسیاری از مدارس، بیمارستان‌ها و جاده‌ها از طریق وقف ساخته شده‌اند. در مؤسسات وقفی، بسیاری از دانش‌آموزان به رایگان یا با کمترین هزینه تحصیل می‌کنند و بسیاری از افراد در صورت بیماری به رایگان مداوا می‌شوند. این مؤسسات در تأمین سرمایه لازم و تأمین نیروی انسانی پیشقدم هستند. آنها به صورت خودکار و با راندمان بالا کار می‌کنند، نوآوری دارند و فعال می‌باشند. به همین صورت، وقف نقش مهمی را در کاهش فقر ایفا می‌کند.

مثلاً دانشگاه داکا بزرگ‌ترین دانشگاه بنگلادش است که زمین آن (۲۴۰۰۰۰۰ متر مربع) وقفی است. دارای ۳۰۰۰۰ دانشجو است که ۹۰٪ آنها اقشار روستایی و کم درآمد شهری هستند. از نظر هزینه در مقایسه با دیگر دانشگاه‌های خصوصی، دانشجویان این دانشگاه هزینه ناچیزی را می‌پردازند. دانشگاه داکا چندین خیر دارد که به دانشجویان مستحق کمک هزینه می‌دهند. اگر ما به نتیجه توجه کنیم، می‌بینیم که دانشگاه داکا نقش مهمی را در ساختن جامعه دارد.

نتیجه:

بر اساس آنالیزها، فقر مشکل اصلی در بنگلادش است. بدون شک هدف دولت بنگلادش جهت کاهش فقر جدی است. در این راستا اقدامات زیادی از قبیل اعتبارات خرد، شبکه‌های امنیت اجتماعی، انتقال پول نقد و غیره انجام شده است. ولی متأسفانه آنها هرگز ابزار اسلامی کاهش فقر مانند زکات، صدقه و وقف را به عنوان راهکار کاهش فقر در نظر نگرفته‌اند. در نتیجه، ما در کاهش فقر چندان موفق نبوده‌ایم. روزگاری عملکرد زکات و وقف برای کاهش فقر در سرتاسر جهان رایج بود، اکنون نیز اگر دولت بنگلادش وقف را در برنامه‌های کاهش فقر قرار دهد و سعی کند همانند دوره کلاسیک اسلامی آن را اجرا کند، وقف می‌تواند به ابزاری مؤثر در جهت کاهش فقر تبدیل شود.

منابع و مأخذ:

۱. احمد، حبیب. «زکات، سیاست‌های اقتصاد کلان و کاهش فقر: درس‌هایی از مدل‌سازی‌ها در بنگلادش»، همایش بین‌المللی روش اسلامی کاهش فقر: زکات، اوقاف و سیستم‌های مالی خُرد، ۲۳-۲۱ آوریل ۲۰۰۷، بنگلادش.
۲. _____ «سیستم مالی خرد بر اساس وقف: شناخت نقش اجتماعی منابع مالی اسلامی»، مقاله ارائه‌شده در همایش بین‌المللی «یکپارچگی اوقاف در بخش منابع مالی اسلامی». ۶-۷ مارس ۲۰۰۷، سنگاپور.
۳. _____ «نقش زکات و وقف در کاهش فقر»، مقاله شماره ۸، جلد، عربستان سعودی، ۲۰۰۴ م.
- الکوادرادوی، یوسف. **کاهش فقر در اسلام**، داکا: هیأت اسلامی بانک اسلامی بنگلادش، ۲۰۰۸ م.
- www.csbib.org وبسایت:
۴. پی‌تودارو، مایکل و استفن. سی‌اس‌میت. **توسعه اقتصادی**، ۲۰۰۸ م.
۵. جلیل، ام‌ای. «دیدگاه‌هایی برای فقر جهانی: مفاهیم، دلایل و اثرات». مقاله ارائه‌شده در شانزدهمین کنفرانس دوسالانه «توسعه مشارکت: چالش‌های خارجی و داخلی». انجمن اقتصاد بنگلادش، ۱۵-۱۲ دسامبر ۲۰۰۷، بنگلادش.
۶. چپکونی، کفا چسیر. **بشردوستی اسلامی: نقش وقف در کاهش فقر و توسعه اقتصاد اجتماعی**، ۲۰۰۸ م، دانشگاه بولونگا.
۷. حسن، سامی. «بشردوستی مسلمانان و امنیت اجتماعی: چشم‌اندازها، اقدامات و موانع». مقاله ارائه‌شده در ششمین کنفرانس دوسالانه ISTR، ۱۲-۹ جولای ۲۰۰۶، بانکوک.
۸. صادق، عبدالحسن. **اوقاف در بنگلادش: تجربه وقف در آسیای جنوبی**، ویراستاری سید خلیل، صفحات ۱۷۱-۱۵۹. تاریخ انتشار: ۲۰۰۰ م.
۹. کبیر، اکرم. «تقویت شبکه‌های امنیت اجتماعی»، منتشر در ۲۰۰۴ م در وبسایت: www.newsnetwork-bd.com
۱۰. _____ «محاسبه زکات در بنگلادش با کلان اطلاعات ثانویه، منتشر در ۲۰۰۸ م در وبسایت: www.centerzakatmanagement.org
۱۱. کبیر. م، حسن. «نقش زکات در کاهش فقر»، مقاله ارائه‌شده به همایش بین‌المللی «زکات و ریشه‌کنی فقر در بنگلادش»، ۱۵-۱۴ دسامبر ۱۹۹۸، داکا.
۱۲. کھف، منذر. «نقش زکات و وقف در کاهش فقر: موردی برای زکات - اوقاف بر اساس سیستم مالی خرد». ۱۶۵

همایش بین المللی روش اسلامی
کاهش فقر: زکات، اوقاف و سیستم
های مالی خرد، ۲۳-۲۱ آوریل ۲۰۰۷،
بنگلادش.

۱۳. _____ «نقش وقف در بهبود
رفاه امت»، همایش بین المللی «وقف
به عنوان پیکره قانونی خصوصی».
۶-۷ ژانویه ۲۰۰۶، برگزار شده توسط
دانشگاه اسلامی سوماترای شمالی،
مدان، اندونزی.

۱۴. منیک، نورالاسلام. **حذف فقر در اسلام**،
داکا: پایگاه اسلامی بنگلادش، ۲۰۰۷م.

۱۵. میر، جرالدام و جیمز ای. راج. **نتایج
عمده توسعه اقتصادی**، ۲۰۰۶م.

۱۶. گزارش توسعه انسانی، ۲۰۰۹م.

۱۷. گزارش سرشماری دارایی های وقفی،
۱۹۸۹م.

۱۸. بررسی اقتصادی بنگلادش (۲۰۰۹ و
۲۰۰۷)